

Egyéni sors és nyilvános emlékezet

Molnár Imre - Varga Kálmán: Hazahúzott a szülőföld ... Visszaemlékezések, dokumentumok a szlovákiai magyarság Csehországba deportálásáról (1945-1953). Budapest, Püski, 1992. 135. - Balog Sándor: Sorsüldözöttek. Budapest-Ungvár, Galéria, 1992. 92. - Balla Gyula: Az Ung partjától a Szabad Európa Rádióig. Beszélgetés Skultéty Csabával (Ambrus Mártonnal). Ungvár-Budapest, Intermix, 1992. 95. (Történelmi interjúk tára 1.)

Visszaemlékezéseket tartalmazó dokumentumkötetek szerkesztői és szerzői rendszerint nehezen megválaszolható kérdésekkel találják szembe magukat. Abban a korban, amely fizikailag éppen úgy, mint szimbolikusan élesen elválasztja egymástól a személyesség és a nyilvánosság terét, idejét, alkalmait, korántsem egyszerű személyes emlékekkel a nyilvánosság elé lépni. Az emlékek miféle válogatása, megszerkesztése teszi őket hozzáférhetővé és sokatmondóvá mások, szükségképpen kívülállók számára? Ha személyes emlékeit maga az emlékező teszi közzé napló, önéletrajz, visszaemlékezés stb. formájában -, akkor a szerkesztés munkáját saját maga végzi el legjobb belátása szerint. Kérdés: mi alakítja ezeket a belátásokat, az emlékek megformálása mennyiben viseli magán azoknak az elképzeléseknek a hatását, amiket az emlékező műve lehetséges közönségéről alkot. Nyilvánvalóak a különbségek az emlékek és emlékezések számtalan fajtája között. Kérdés, hogyan módosulnak személyes emlékek attól a tényről, hogy a nyilvánosság terébe kerülnek, ezzel eloldozódnak a közvetlen személyes visszajelzésnek és azok érzékeny befogadásának a lehetőségétől, és megváltozik befogadásuk közege. A „nyilvánosság” persze maga is absztrakció: a jól-rosszul elképzelt közönséges emberek alkotják, akik majd kézbe veszik, olvassák a megszerkesztett emlékeket. Azok aztán társulnak a saját személyes tapasztalataikkal, emlékeikkel - de nyilvánvalóan másképpen, mint azok esetében, akiknél a másik ember emlékei személyes találkozások útján válhatnak sajátjává.

Megszerkesztett visszaemlékezés egy napló, önéletrajz is - mennyivel inkább az egy olyan könyv, amelynek szerzői nem csupán válogatnak és szerkesztenek személyes emlékek köréből, hanem arra vállalkoznak, hogy saját maguk hívjanak elő emlékeket partnerükből, irányított beszélgetésekben. Ez esetben a fentiek mellé újabb kérdések sorakoznak; s benyomásom szerint az effajta vállalkozások sikere részben azon múlik, hogy alkotóik a munka során milyen mértékben szembesülnek velük, illetve igyekeznek rájuk válaszolni. Két ember beszélget egyikük emlékeiről - hétköznapi helyzet, tömegével esik meg naponta a személyesség terében. Két ember beszélget egyikük emlékeiről -céljuk az, hogy ami elhangzik, az ne maradjon bent a személyesség terében, hanem sokakhoz jusson el. Nem mindennapi helyzet, sejtethető, hogy a benne résztvevők a hétköznapinál nagyobb mértékben testesítenek meg szerepeket saját maguk, beszélgetőtársuk és a „nyilvánosság” (az elképzelt közönség) számára. Kérdés: mi mozgatja az emlékezőt és a kérdezőt? Milyen módon érzékelik a másik szerepeit, rejtett szándékait és félelmeit, és milyen módon igazodnak egymáshoz, illetve egymásról érzékelt szerepeikhez? Az is előfordul, hogy a beszélgetés idején még „csak” az „anyaggyűjtés” a cél, s a szerkesztés, válogatás szempontjai csak később kristályosodnak ki. Az előbbi kérdések akkor másképp ugyan, de újra fölmerülnek. Kérdés, hogy a kérdező és kérdező, emlékező és emlékeztető mikor látják sikeresnek találkozásukat? A kérdező vélheti úgy, hogy minél személyesebb síkra tudta terelni az emlékeztetést, vagyis az emlékező minél inkább el tudta felejteni, hogy akivel szemben ül, az maga a nyilvánosság képviselője (válogat, szerkeszt, elvárásokat testesít meg, és nem

utolsósorban publikál), annál inkább van esélye „hiteles”, „használható”, „közölhető” emlékek rögzítésére. Az ő törekvése a személyesség fokozása - a nyilvánosság előtti érvényesség és siker fokozása érdekében. A kérdezett vélheti úgy, hogy az ő dolga (olykor: küldetése) a saját személyes emlékein keresztül az általánost megragadni, megfogalmazni és érthetővé tenni - vagyis a nyilvánosság előtti érvényesség és siker fokozása érdekében törekszik a személyesség valamelyes visszaszorítására. Ha ez így van, hogyan oldódik fel az ellentét? Ha nem így van, hogyan van másképp?

A modern kor nemcsak szétválasztotta a személyes és nyilvános életszférákat, hanem minden korábbinál nagyobb mértékben el is keverte őket egymással. Emberek a nyilvánosság kínálta kategóriák szerint érzékelik a saját személyes életüket, az ott megfogalmazott értékekhez igazodnak, másoknak a személyes élete a nyilvánosság jelenlétének folyamatos lehetősége által szűkül be, s ami marad, azt vagy féltékenyen őrzik, vagy mégis beengednek alkalmanként egy-egy mikrofonos kérdezőt; kamerás nézelődőt. A személyes dokumentumok közzététele maga is létrehozta: átjárhatóvá teszi, formálja, eltolja a határt személyesség és nyilvánosság között. Különösen így van ez olyan történelmi körülmények között, amikor a nyilvánosság szerkezete radikális változásokon megy keresztül. Manapság tanúi vagyunk annak, hogyan válnak közüggé olyasmik, amik korábban a legnagyobb mértékben rejtett magánszférába tartoztak, illetve csak a második (harmadik, sokadik) nyilvánosságban kaphattak helyet. Az sem kétséges, másképp lép a nyilvánosság elé személyes emlékeivel egy „profí” - például egy rádiós szerkesztő vagy épp a Szabad Európa Rádió kommentátora-, mint egy „amatőr”, aki adott esetben azzal is küszködik, hogy magyarul az eddig megszokott családi körön túl is kifejezze magát.

A szemlézett három könyv - a tematikai rokonságon túlmenően - közös abban, hogy emlékezetünkbe idézi a fenti, újra meg újra fölmerülő kérdéseket. Balla Gyula az OSZK Történelmi Interjúk Tára számára készített élettörténeti beszélgetést a Nagykaposról, illetve Ungvárról indult és szovjet munkatáborot megjárt Skultéty Csabával (aki később a SZER kommentátora, majd a PAX Romana KMÉM elnöke lett), s ezt (?) jelentette meg száz oldalon; Balog Sándor, egy sorsüldözött magyar családnak a második világháború idején született fia a „kárpataljai magyarság sorsát kívánta a könyvében valóságként ábrázolni” saját és mások emlékei, „dokumentumok” alapján; Molnár Imre és Varga Kálmán történész szakértelemmel válogattak össze emlékezéseket és írásokat a szlovákiai magyarok csehországi deportálásáról. A könyvek részletesebb tartalmi ismertetése helyett figyelmünket inkább arra fordítjuk, milyen módszereket és megoldásokat választottak a személyesség és nyilvánosság határán.

A Molnár Imre és Varga Kálmán könyvében foglalt szemelvények nagy része életrajzi, irányított beszélgetésben elmondott emlékezés az 1989-91 közötti évekből negyven évvel korábbi eseményekre. Beszédes az „előszó helyett” írt első oldal, amely pontosan érzékelteti a távolságot a (félelem motiválta) *személyesség* („arra kérem, hogy a nevemet ne említse semmiféle munkájában ... nem akarom, hogy valamikor még meghurcoljanak az ilyen elbeszélésekért”) és a (jóvátétel motiválta) *nyilvánosság* (a Csehszlovák Szövetségi Gyűlésben elhangzott felszólalás újságban közölt szövege) között. Ezt a köszönet szavai zárják „mindazoknak, akik a kötet megszületését sorsuk föltárásával segítették...”. A visszaemlékezők élete olyan időszakban vált sorssá, amikor a személyesség határait a legnagyobb erőfeszítésekkel sem lehetett fenntartani a hatalommal szemben. Emberek tízezreinek élete vált esetté, határozatok tárgyává, akciók végrehajtásának terepévé nem tekintve egyediségükre, méltóságukra, értékeikre, javaikra, hanem csak veszélyesnek mutakozó területi eloszlásukra egy országban. Akik emlékeznek, azok - életük egy szakaszában - az intézményesített erőszak áldozatai. Sokat szenvedtek, és emlékeik fájdalmas emlékek. Aki ilyeneket kérdez, még

óvatosabb, még körültekintőbb, még inkább igyekszik a találkozás hitelével feledtetni az emlékek kimondásának nehézségeit - vagy megmarad az események aprólékos fölidézésénél, attól függően, mit enged partnere.

A kötet összeállítói azonban nem szorítkoztak személyes visszaemlékezések közlésére, hiszen sok egyéb dokumentum is rendelkezésükre állt vagy kezük ügyébe került. A források másik tekintélyes csoportja visszaemlékező levél, ezek a Csehszlovákiai Magyar Politikai Foglyok és Deportáltak Szövetsége tulajdonában vannak. Szép számmal közöl a kötet egykorú leveleket; ezek főként Havasy Gyula (egykor Ekecsen, ma Nagysápon katolikus pap) gyűjteményéből, illetve a gödöllői Városi Múzeum és a (korábbi) Magyarságtudományi Intézet archívumából származnak. Mellettük kézíratos és újságokból átvett visszaemlékezések, egykorú jelentések, illetve hivatalos iratok, naplórészletek, versek, újságcikk, irodalmi emlékezés (Szalatnay Rezsőtől) kapott helyet a kötetben. Mindezt 25 oldalnyi fénykép és másolatban közölt dokumentum egészíti ki. A visszaemlékezők, források felsorolása a kötet végén 91 nevet és 7 x-szel elrejtett személyt tartalmaz. (A könyvben alighanem kettővel több is van.)

Az olvasó ezen a ponton esik gondolkodóba a könyv arányait, forráskezelését illetően. 24 oldal bevezető történelmi tanulmány után alig 70 nyomtatott oldalnyi dokumentumszöveg 100 forrásból: egyszerre imponáló és riasztó. A 100 forrás a csehországi deportálásról rövid idő alatt egybegyűjtve soknak tekinthető, ám könnyű kiszámolni, mekkora terjedelem jut így egy-egy emberre. A korlátokat talán a kötött terjedelem szabta, a kiadó nyilván nem óhajtott túlságosan megterhelő kockázatot vállalni. Ezen a szerzők úgy igyekeztek segíteni (másutt jól bevált mintákhoz igazodva), hogy a kezükben levő szövegeket tematikus egységekre szabdalták, s ezekből alkottak tizenhárom fejezetet. Ezek a deportálásokat megelőző időktől kezdve végighaladnak az 1945. ászki, az 1946-47-es deportáláson és annak részletein (munkahely és munka, levelezés, kérelmek, pasztoráció, esetek, szökések, hazatérés) az 1950-es évek hányattatásain át a Csehországban maradtakig és a végszavakig. Nem kétséges, hogy az így megszerkesztett kötet kellőképpen mozgalmas, a néhány soros szakaszok ébren tartják a figyelmet, és számos részletet világítanak meg emberek szenvedéséről és helytállásáról. Ám a kötet összeállítói számára úgy tűnik, a *sors*, még inkább a *kollektív sors* fontosabb volt, mint a sorsok elszenvetői a maguk személyes mivoltában. Ki tudja, mi az oka, de a bevezető történelmi tanulmány csupán az események (kétségkívül széles körű írásos források és feldolgozások alapján készült) összefoglalása; nem világlik ki belőle az, hogy az így föltárt kép hol szorul rá kiegészítésre az oral history módszereivel, illetve további dokumentumok gyűjtésével. Nem tudunk meg semmit az elkészült mintegy félszáz beszélgetés születésének körülményeiről, a helységek és a személyek kiválasztásáról; nem tudjuk, hogyan viszonyul a teljes gyűjtött anyag, illetve egy-egy beszélgetés teljes szövege a publikálthoz, és hogy ebben a válogatásban mi vezette a szerkesztőket; nem tudjuk, hogyan születtek a visszaemlékező írások, naplók (kérésre, önként, korabeli följegyzések alapján utólag?), kiknek írták a visszaemlékezők leveleiket, készült-e vezérfonal, szempontrendszer ezekhez és a kérdéshez, azonos vagy hasonló volt-e a keltő; nem tudjuk meg, hogy a kérdezők milyen kérdéseket tettek föl beszélgetéseik során, de még azt sem, vajon a szerkesztők voltak-e a kérdezők vagy mások. Kíváncsiak lennénk, hogy a visszaemlékezőket mi motiválta, és mi gátolta. A forrásjegyzékben felsorolt személyekről nevükön, lakóhelyükön és a forrás típusán, keletkezési idején kívül semmit sem tudunk; koruk, foglalkozásuk olykor kiderül a szövegekből, de igen jó eligazításul szolgált volna egy legalább pár soros életrajz. (Arról is, hogyan alakult az emlékezők későbbi élete, milyen hatása volt egyéni és családi döntéseikre a deportálásnak, s ezeket hogyan igyekeztek ellensúlyozni.) Alti összesíti a helységneveket, megtudhatja, hogy közel félszáz településről származnak az adatok,

köztük 32 magyar falu, 5 város, 10 csehországi helység és két ismeretlen van. Gútáról tizenegyen, Tardoskeddről heten, Zsemlérről hatan szerepelnek a forrásjegyzékben, hármanhárman Dobfenékről, Dunaszerdahelyről, Pozsonyból, rajtuk kívül is a legtöbben a Kisalföldről és a Garam mentéről valók (de előfordul gömöri levélíró is). Hogyan viszonyul ez a területi eloszlás a deportáltakéhoz?

Nem tudjuk, a szerkesztők változtattak-e, s ha igen, mennyit a rendelkezésükre álló eredeti szövegeken. Összevetésre csak ott van módunk, ahol egyszer már megjelent szövegeket közölnek újra (erre is csak elnagyolt utalás található a forrásjegyzék végén). Tapasztalataink cseppet sem mondhatók kedvezőeknek. A 69. oldalon Tóth Márton levele megegyezik a *Mint fészkeből kizavart madár ...* (összeállította Molnár Imre -Tóth László, Budapest, 1990.) című kötet 24. szám alatt közölt szövegével, a 83. oldalon Szabó Árpád jelentése ugyanazon kötet 74. számú szövegével, a 45., 46., 48. oldalakon Kucsera Lajos naplója az 5. és 7. szövegekkel. Azaz megegyezne, ha a szerkesztők nem húztak volna ki mondatokat, nem változtattak volna meg tagolásokat - anélkül, hogy ezeket bármi módon jelölték volna. (Ahogy megtették például a 67. oldalon Jávorka Ferencnének amott ugyancsak közölt levelével.) A *Mint fészkeből ...* kötet jegyzetei más esetekben (Silló Júlia, Édes Dezső, Kucsera Lajos, Kácsor Béla) is több felvilágosítással szolgálnak, mint a *Hazahúzott a szülőföld*; például onnan megtudhatjuk Kucsera Lajos naplójának dátumait is s azt, hogy egész deponálása szerencsés véget ért, öt nap után hazatérhetett, s hogy vele egy időben felesége is vezetett feljegyzéseket. Kétségkívül szép feladat a filológiai nyomozás, de még szebb, ha egy dokumentumkötet megtisztelti olvasóját a szükséges és lehetséges információkkal, és nem támaszt (esetleg indokolatlan) kételyeket szövegeinek csorbítatlan hitelességét illetően. (Mindezt megtetézi, hogy bosszantóan sok helyről egyszerűen hiányoznak a szlovák és cseh mellékjeles betűk a szavakból - hogyan fogadnánk ezt mi szlovák vagy cseh dokumentumkötetek összeállítóitól és kiadóitól?) Mindent összevéve a kötet első kísérletnek tekinthető, s nagy várakozással gondolunk egy teljesebb, részletesebb és átfogóbb összeállításra, ami (az előmunkálatok és az archívumi gyűjtemények megalapozta) reményeink szerint nem késhet sokáig.

Balog Sándor könyvének is kulcsszava a *sors*, és az előző kötethez hasonlít abban, hogy voltaképp ez is szemelvényekből épül föl. Csakhogy ez nélkülözi a céltudatos szerkesztést; az olvasó kusza együttesben értesül a szerző szüleinek, testvérének, ismerőseinek egy-egy életszakaszáról, másod-harmadkézből származó emlékek keverednek „dokumentum”-ként idézett írásokkal; megszólalnak meghurcolt lelkészek és özvegyeik, nevüket rejtő egykori ismerősök, az apa fogolytársai. A szerző láthatólag igyekezett, hogy utánajárjon annak, amit az 1950-es évekbeli gyerekkorában szülővárosában, Beregszászon hallott, vagy későbbi életében tapasztalt. Kár, hogy törekvése alig járt sikerrel, és emlékezései nem haladják meg egy hétköznapi emlékfelidézés szintjét. Ennek jellegzetessége, hogy az emlékek csaponganak az eltérő szintek között (személy, család, város, különösképpen elnyomott csoportok, például papok, zsidók, cigányok stb.), és vissza-visszatérnek egy-egy csomóponthoz (mint a deportálás a munkatáborokba, a szegénység, a megromlott közbiztonság stb.). Mindettől persze lehet egyenként és tényszerűen valóságos emlék minden, amit Balog Sándor leír, de a nyersségnek ezen a fokon nem alkalmas arra, hogy sorsokról, kivált egy kisebbségi magyar csoport sorsáról a közösségi emlékezetben mélyebb nyomokat hagyjon. Lehet, hogy a sietség vált kárára a kötetnek (élni minél előbb a megnyílt kiadói és pénzügyi lehetőségekkel). Egy gondos szerkesztő sokat javíthatott volna a kéziratot. A megélénkítő kárpátaljai könyvkiadás biztonnyal rátalál még dokumentumként is, emlékezőként is sokatmondó kéziratokra.

Skultéty Csaba élettörténeti interjúra vállalkozott, és Balla Gyula kétségkívül igyekezett, helyenként talán túlzott mértékben is kézben tartani a beszélgetés fonalát. A rövid bevezető megadja az alapvető életrajzi adatokat, s azután érdekesítő történeteket olvashatunk Skultéty Csaba Nagykapcsón töltött gyerekkoráról, a kézsmárki és ungvári gimnáziumi, a budapesti (háborús) egyetemi évekről, az 1945-ös szovjet munkatáborról és onnan történt kalandosan vakmerő szökéséről, közhivatalnoki munkájáról, majd a SZER-nél eltöltött évtizedeiről. Skultéty Csaba hivatásos beszélő, aki sok helyen érzi otthon magát; más történelmi adottságok mellett talán politikusi pályára lépett volna, így viszont megmaradt a politikai kommentátor szerepénél. Balla Gyulát érhetően a kárpátaljai vonatkozások érdeklik elsősorban (így kapott helyet a kis kötet végén Skultéty Csaba idevágó cikkeinek és interjúinak gyűjteménye). Kérdezői semlegességét feladva időnként beszélgetőtársává válik, véleményeit, elvárásait igyekszik „megbeszélni” interjúalanyával. Olykor az a benyomásom, hogy néhány kérdése nem ismeretlen adatok, magatartások, vélemények kiderítését segíti, hanem saját álláspontjának megerősítését kívánja szolgálni. A könyv borítólapjáról az derül ki, hogy a kötet szövegét végül is saját művének tekinti (nem úgy, mint például Balog Júlia a Domokos Pál Péterrel ugyancsak az OSZK interjúk tára számára készített beszélgetését) noha kételyeit mutatja, hogy a belső címlapon nem szerepel szerzőként. Nem tudjuk, hogy a beszélgetés a közlés szándékával készült-e, s azt is csak sejtethetjük, hogy talán a teljes szöveget tarthatjuk kézben. Amit olvasunk, az persze kíváncsivá tesz sok további részlet, vélemény, értékelés iránt. Érdeklődve várjuk a tervezett sorozat folytatását, ahol a sorban Lator László, Balla Gyula, Koren Emil szerepelnek. Ott remélhetőleg arra is vállalkozik a szerző-kérdező, hogy a beszélgetések egy-egy utalását jegyzetekkel világítsa meg vagy igazítsa ki, s hogy a beszélgetés alanyainak eddigi írásait szembesítse jelenkori értékeléseikkel. Ha egy nyilvánosságnak szánt beszélgetésben a kérdező mindent megtudott, ami őt érdekli, az alighanem még kevés azok érdeklődésének kielégítésére, akik beszélgetőtársával csak a könyvek lapjain találkoznak.

Végezetül egy gyanúmnak szeretnék hangot adni: úgy vélem, korántsem biztos, hogy nagyközönségnek szóló visszaemlékezés-kötetek leginkább követendő mintái korábbi, nagyközönség által értékelt (vásárolt stb.) hasonló munkák lennének. Mintáit saját céljainak és a kiadó igényeinek megfelelően nyilván ki-ki maga választja ki, de talán érdemes tekintetbe venni akár a szociológia, akár az antropológia, akár a lassacskán modernizálódó néprajz eredményeit - gyakorlati és elméleti téren egyaránt - a visszaemlékezések gyűjtésének készítésének, rögzítésének, felhasználásának, a lehetséges torzításoknak és sok más kérdésnek a vonatkozásában. Mindennek eredménye nem lesz föltétlenül szociológiai, néprajzi vagy antropológiai szakmunka, de alighanem használ annyit vagy többet, mint a visszaemlékező saját elszántsága vagy a kérdező elkötelezettsége a „sorskérdések” iránt.

Mohay Tamás